

JÁN HANZLÍK

**KAROL GOTTLIEB WINDISCH (ŽIVOT, DIELO A JEHO VPLYV NA ROZVOJ
GEOGRAFIE NA SLOVENSKU)**

Ján Hanzlík: Karol Gottlieb Windisch (His Life, Work and Influence on the Development of Geography in Slovakia). Geogr. Čas., 35, 1983, 4; 32 refs.

On the occasion of the 190th anniversary of the decease of the significant Bratislava geographer Karol Gottlieb Windisch (1725—1793) the author evaluates his significance for the development of geography in Slovakia in the latter half of the 18th century. He deals with his organizing and publishing activities.

In 1780 Windisch's textbook *Geographie und Geschichte des Königreichs Ungarn für Kinder* was published in Bratislava. The textbook achieved four editions and was used at Slovak schools.

Windisch's greatest scientific success was the geographical manual *Geographie des Königreichs Ungarn*, Pressburg 1780, 2nd vol. In face of the times it contained a comprehensive synthesis of the geography of the Old Hungary. Juraj Palkovič himself, being professor at the Evangelic Gymnasium in Bratislava, draw material from it when writing the textbook of geography for Slovak schools *Známost Vlasti* (Recognition of the Mother-country), the manual serving him as a methodic model.

As an organizer and editor of both the journals *Ungrisches Magazin* and *Neues Ungrisches Magazin* gave first an impulse to the research of the landscape and people in Slovakia just through the studies from the territory of Slovakia.

ÚVOD

Významnú úlohu v kultúrnom a vedeckom živote Bratislavy, ale aj celého Uhorska, zohral v 18. stor. Karol Gottlieb Windisch. Jeho organizačnú a publikačnú činnosť v odbore histórie a geografie uznávali už jeho súčasníci. Počínajúc r. 1777 sa objavuje jeho meno a hodnotenie jeho vedeckej a publikačnej činnosti v Horányiho diele *Memoria Hungarorum*. Jeho životom a dielom sa stále častejšie zaoberali poprední nemeckí bádatelia (rakúsky osvietenec Ignác de Luca, nemecký lexikograf Johann Georg Meusel, Johann Samuel Klein, Ludwig Schedius, nemecký lexikograf Karol Góttlob Hirsching a Johann Heinrich Mart. Ernesti, geograf a spisovateľ Johann Jakob Czikan a bibliograf a spisovateľ Franz Gräffer, rakúsky lexikograf Const. v. Wurzbach a iní), ako aj maďarskí bádatelia (Béla v. Pukánszky, Kölesy-Melzer, Piroska Kürschák a iní).

Windischovo dielo *Geographie des Königreichs Ungarn* patrí medzi najvýznamnejšie geografické syntézy Uhorska a bolo aj pre cudzincov vítanou príručkou pre oboznámenie sa s prírodnými pomermi a obyvateľstvom Uhorska, teda aj Slovenska. Juraj Palkovič využil túto prácu na napísanie učebnice geografie pre slovenské školy, preto si zaslúži našu pozornosť.

ŽIVOTOPIS¹

Karl Gottlieb von Windisch bol podľa záznamu v matrike evanjelickej cirkevnej obce v Bratislave pokrstený 28. januára 1725. Všetky dovtedajšie pramene takmer bez výnimky zamieňajú jeho deň krstu s dňom narodenia. Je pravdepodobné, že sa narodil 27. januára. Jeho otcom bol obchodník so železiarskym tovarom Georg Christoph von Windisch (zomrel 2. apríla 1764 vo veku 82 rokov, z toho vyplýva, že sa narodil r. 1682). Matkou bola Anna Judita, rodená Kadlehnerová. Zosobášili sa 29. októbra 1709 a r. 1727 si nechali v Bratislave potvrdiť svoj šľachtický diplom. Valjavec konštatuje, že podľa pozostalých spisov, ktoré sa zachovali v rodine Ludovíta Schediusa (Győr 20. december 1768, Pešť 12. november 1847) — zaťa Karola Gottliebaa von Windischa, ktorý mal za manželku jeho dcéru Mariannu, bratislavská rodina K. G. v. Windischa súvisí so šľachtickou rodinou rovnakého mena na Spiši (Valjavec 1936, 9).

Dňa 20. mája 1731 ako 6-ročný začal študovať na evanjelickom gymnáziu v Bratislave. V apríli 1736 ho poslal otec na gymnázium do Györu, aby sa naučil po maďarsky. Z Györu sa vrátil späť v apríli nasledujúceho roku a ďalší rok pokračoval v štúdiu na gymnáziu v Bratislave. V júni 1738 odišiel na gymnázium do Trenčína, aby sa naučil po slovensky.² Je pravdepodobné, že štú-

¹ Fritz Valjavec je autorom monografie Karl Gottlieb von Windisch (1725—1793, Das Lebensbild eines süddeutschen Bürgers der Aufklärungszeit, München 1936. Táto kniha obsahuje najspoľahlivejšie údaje o jeho živote a diele.

² Albert Pražák o ňom napísal toto: „Dedičom Belovej národnej a kultúrnej vôle sa po mnohej stránke stal Karol Teofil Windisch, neskorší bratislavský mešťanosta. Na trenčianskych štúdiách sa prihlásil za Čecha a v tomto duchu ponímal a konal aj ďalej svoju prácu. Bol Bohemus alebo Slavus Bohemus v Belovom zmysle. Väčšinou písal po nemecky, ako sa stalo zvykom v jeho dobe a pre svoju Geografiu Uhorska preložil Belovho Slavus Bohemus ako Der boehmische Slave, čo mu znamenalo uhorského Slováka“ (pozri Albert Pražák, Československé prvky v bratislavských kultúrnych dejinách. Separát zo Zlatej knihy mesta Bratislavy. Kníhtlačiareň Ján Pocisk a spol. v Bratislave 1928 (ss. 6—7). Pražák nijakým dôkazom nepodoprel svoje tvrdenie, že K. G. Windisch sa prihlásil na trenčianskych štúdiách za Čecha. Celá jeho činnosť svedčí o tom, že bol nemeckej národnosti, obe jeho manželky boli nemeckej národnosti a všetkých jedenásť detí z prvého manželstva a dve dcéry z druhého manželstva mali nemecké krstné mená [Valjavec, Karl Gottlieb von Windisch (1725—1793)]. Das Lebensbild eines süddeutschen Bürgers der Aufklärungszeit, München 1936, 15, pozn. 52 a 57. Windisch nebol vôbec prvý, ktorý preložil Belovo latinské pomenovanie pre Slovákov — Slavus Bohemus ako Der boehmische Slave. Toto pomenovanie pre Slovákov v nemeckej podobe použil už r. 1770 Anton Friedrich Büsching v diele Neue Erdbeschreibung, Erster, Theil, Hamburg, bey Johann Carl Bohn 1770. Pri opise jednotlivých uhorských stolíc vymenúva obyvateľstvo podľa národnosti. Na str. 1347 vymenúva obyvateľstvo Bratislavskej stolice takto: Die Einwohner sind Ungarn, Deutsche,

dium ukončil v Trenčíne, pretože ďalšie údaje o jeho štúdiu chýbajú. V Bratislave ho vyučovali pedagóg a duchovný, rektor Fridrich Viliam Beer (1691—1774), geograf a historik Ján Tomka-Sásky (1692—1762), od r. 1732 profesor dejín Uhorska, ktorý vo vlastivednom výskume úzko spolupracoval so svojím učiteľom Matejom Belom. Obaja mali mimoriadne silný vplyv na Windischa a prebudili v ňom záujem o históriu a zemepis. Vlastnou usilovnosťou sa naučil po taliansky a francúzsky a bez učiteľa sa vzdelával v kreslení, maľovaní a medirytectve. Rozhodoval sa venovať vedeckému výskumu a navštevovať vysokú školu v Nemecku. Matka súhlasila s jeho plánom, ale otec chcel, aby sa venoval obchodu. Matka však 13. júla 1736 zomrela vo veku 43 rokov, preto sa jeho plán neuskutočnil a venoval sa obchodu, súkromne však študoval ďalej. Asi v polovici štyridsiatych rokov (teda okolo 20-ročný) absolvoval niekoľko ciest v Rakúsko-Uhorskej monarchii a pravdepodobne aj v južnom Nemecku, kde sa zoznámil s mnohými učeními mužmi.

Po svojom návrate Windisch nastúpil do otcovho obchodu. Dňa 6. júna 1747 uzavrel manželstvo s dcérou svojho niekdajšieho učiteľa Žofiou Beerovou. Bývali v dome na ulici Schneeweissgässl. Z tohto manželstva sa narodilo 11 detí (Valjavec 1936, 15), ktoré zomreli ešte za otcovho života. Manželka zomrela po štrnástich rokoch manželstva 28. decembra 1761. Druhý raz sa oženil až r. 1772 a vzal si za manželku Máriu Kristínu Bayerovú (písaná tiež Beyerová), dcéru senátora, s ktorou mal dve deti. Mária Alžbeta, pokrstená 20. apríla 1773, vydala sa za univ. profesora a spisovateľa Ludovíta Schediusa (1768—1847).

Windisch vstúpil do služieb mestského úradu a r. 1768 sa stal senátorom, r. 1774 získal hodnosť mestského kapitána a znovu ho zvolili do tejto hodnosti r. 1778. Dňa 24. apríla 1789 ho zvolili za mešťanostu. Roku 1793 znovu mal byť zvolený za mešťanostu, ale krátko predtým, 31. marca 1793, zomrel vo veku 68 rokov. Pochovali ho do rodinnej hrobky na starom cintoríne 2. apríla 1793.

ORGANIZAČNÁ A PUBLIKAČNÁ ČINNOSŤ

Počiatky Windischovej publikačnej činnosti spadajú ešte do štyridsiatych rokov. Jeho spolupráca s časopisom (*Monathliche Auszüge Alt und neuer Gelehrten Sachen*, ktorý vychádzal v Olomouci — 1747—1748, 4 zväzky — ako časopis Olomouckej učenej spoločnosti (*Olmützer gelehrte Gesellschaft*) spomínajú už najstaršie pramene (Ignaz de Luka, *Das gelehrte Oesterreich*, Wien 1778, 1/2, 250 a Ludwig Schedius, *Ueber Karl Gottlieb von Windisch, Zeitschrift*

böhmische Slaven und einige Croaten. Také isté pomenovanie pre Slovákov nachádzame aj pri vymenúvaní obyvateľstva v stoliciach Nitrianskej (s. 1355), Trenčianskej (s. 1360), Hontianskej (s. 1362), Turčianskej (s. 1365), Oravskej (s. 1367), Liptovskej (s. 1368), Zvolenskej (s. 1371), Novohradskej (s. 1379), Peštianskej (s. 1383), Ostrihomskej (s. 1388), Šopronskej (s. 1392), Komárňanskej (s. 1397), Abovskej (s. 1410), Gemerskej (s. 1413), Boršodskej (s. 1414), Spišskej (s. 1416), Hevešskej a Solnočkej (s. 1424), Šarišskej (s. 1426) a Zemplínskej (s. 1428).

Už Albert Pražák a po ňom Anton Augustín Baník upozornili na to, že aj taký usilovný propagátor československej vzájomnosti, akým bol Juraj Ribay, ozval sa proti tomu, že Büsching nazval Slovákov die böhmischen Slaven a žiadal pomenovanie Slováci v časopise *Liter. Magazin von Bohmen und Mähren*, II, 786, s. 162 (pozri Pražák 1922, 17, pozn. 30 a Baník 1923, s. 46).

von und für Ungern, Pešt 1802, I, 21). O jeho príspevkoch v tomto časopise sa nikdy neuvádzali presnejšie podrobnosti. Najpravdepodobnejšie písal recenzie o knihách, kde sa písalo o problémoch z uhorských dejín (Valjavec 1936, 29—31).

Roku 1761 Windisch založil v Bratislave spoločnosť *Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften*. Stanovy tejto spoločnosti sa dodnes zachovali v archíve evanjelickej cirkevnej obce. Bola to veľmi skromná spoločnosť, ktorá mala sotva viac ako 8—10 členov, z nich menovite poznáme lekárov Wilhelma Kastenholtza a Jozefa Sgolantsa, ako aj zástupcu rektora evanjelického gymnázia Jána Michala Kerna. Je veľmi pravdepodobné, že jej členom bol aj šopronský spisovateľ Juraj Pamer, Windischov priateľ (Valjavec 1936, 107 a 32). Avšak už po 18 mesiacoch sa spoločnosť rozpadla.

Valjavec vypublikoval stanovy tejto spoločnosti v ročenke *Ungarische Jahrbücher*, 16, Berlin und Leipzig 1936, ss. 264—267 pod názvom *Die Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften* [1761—1762]. Podľa stanov konečným cieľom a najušľachtilejším úsilím tejto spoločnosti má byť uplatnenie nemeckej reči.

Okolo r. 1762 bol členom spoločnosti *Altdorfer Deutsche Gesellschaft*, o čom svedčia jeho príspevky v publikácii spoločnosti (*Altdorfsche Bibliothek der gesammten schönen Wissenschaften*) v tom roku.

Nevieme presne, kedy Windisch prišiel do styku s inštitúciou *Die Kaiserliche Franciscische Akademie der freien Künste und Wissenschaften in Augsburg*. Ale od r. 1764 jej zasielal príspevky na uverejnenie v časopise *Gedoppelte Probe Einer Neuen Zeitung*, Augsburg 1764.

V prvom príspevku pod názvom *Versuchte Erläuterung einer hungarischen silbernen Münze von einem König Karl*, uverejnenom v tomto časopise na ss. 159—160, opisuje striebornú mincu uhorského kráľa Karola Róberta. Bol to jeho prvý pokus na historickom poli.

Druhý príspevok pod názvom *Untersuchung der Ursachen, warum gewisse Nebel in der Insul Schütt in Hungarn der Gersten (sic!) und andern Früchten schädlich sind* značí počiatok jeho zemepisných prác. „Týmto svojím článkom dáva najavo, že pozoroval prírodné javy svojho okolia a chcel im prísť na ko-reň, ale inak v prírodovedeckých otázkach nebol zvlášť zbehlý“ — píše o tomto jeho príspevku Fritz Valjavec, 1936, 34. Tieto dva malé príspevky ukazujú smer vedeckých záujmov Windischa a sú predzvesťou jeho geografickej a historickej činnosti.

Od 16. júla 1764 začali vychádzať v Bratislave noviny *Pressburger Zeitung*, čo si možno vysvetliť tým, že do r. 1784 bola Bratislava sídlom ústredných úradov, teda vlastne hlavným mestom Uhorska, v ktorom sa sústreďoval verejný, politický a do určitej miery aj kultúrny život Uhorska. Preto začali vychádzať v Bratislave prvé maďarské noviny *Magyar Hirmondó* (1. január 1780) a prvé slovenské noviny *Presspurské noviny* (1. júl 1783).

Iniciátorom vydávania novín a ich prvým redaktorom (*Pressburger Zeitung*) bol Windisch, ich vydavateľom a samostatným vedúcim administratívnej i obchodnej časti bol bratislavský kníhtlačiar Ján Michal Landerer. Spočiatku sa síce stávalo, že rozsiahle časti odpisovali z novín *Wienerisches Diarium*. Ako zistil Fritz Valjavec, ako predloha pri tvorbe novín *Pressburger Zeitung* mohli slúžiť okrem novín *Wienerisches Diarium* aj noviny *Augsburgische Ordinari-Post-Zeitung*. „Pri konfrontácii bije do očí rovnaký formát, veľká podobnosť

v tvorbe viet a rovnaký rozsah. V oboch novinách sa nachádzajú na poslednej strane oznamy rozličného obsahu, medzi iným o knihách. Pri novinách *Pressburger Zeitung*, ako aj pri novinách *Augsburgische Ordinari-Post-Zeitung* sa každý nový ročník uvádza básničkou“ (Valjavec, 1936, 24).

Windisch formoval noviny po stránke obsahovej a usiloval sa používať najlepšiu nemčinu-Hochdeutsch. O veľmi úspešnej redakčnej práci Windischa svedčí aj porovnanie novín *Pressburger Zeitung* so súčasnými nemeckými novinami, ktoré uskutočnil Fritz Valjavec, pričom konštatoval ich vysokú úroveň (Valjavec, 1936, 25). Noviny *Pressburger Zeitung* sa stali najdlhšie vychádzajúcimi novinami na našom území, pretože vychádzali nepretržite až do r. 1929 (Potemra, 1963, 622—623).

Články širšieho významu sa dostali do novín *Pressburger Zeitung* v 18. storočia veľmi zriedka. Bývali uverejnené v prílohách jednotlivých čísel, bez špeciálneho názvu, akoby išlo iba o príležitostné rozšírenie rozsahu jednotlivých čísel novín. Postupne sa z týchto príležitostných príloh vyvinuli časopisy, ktoré vychádzali periodicky. Takýmto spôsobom vznikli literárne prílohy pri novinách *Pressburger Zeitung*, a to v rokoch 1767—1769 časopis *Der vernünftige Zeitvertreiber* a v rokoch 1771—1773 časopis *Pressburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste*. Všetky tri časopisy redigoval Windisch a tlačili sa v oktávovej forme u Jána Michala Landerera.

Der Freund der Tugend bol literárnym a morálnym týždenníkom podľa vkusu vtedajšej doby. Uverejňoval veľa článkov, ktoré preberal zo súčasných anglických, francúzskych a nemeckých morálnych týždenníkov. Uverejňoval menšie romániky, veršované príhody, poučné rozprávky, reflexie a príležitostné básničky.

Podľa vtedajšieho zvyku vydavateľa po niekoľkých ročníkoch zastavovali vydávanie týždenníka a ihneď vydávali nový. Aj Windisch začal vydávať nový týždenník *Der vernünftige Zeitvertreiber*, ktorý vychádzal iba jeden rok. Nezachoval sa však z neho nijaký exemplár.

Časopis *Pressburgisches Wochenblatt* prinášal prírodovedecké a fyzikálno-matematické články, hospodárske príspevky a odzrkadlila sa v ňom populárna filozofia osvietenstva, podľa ktorej každý jednotlivec má prispieť k šťastiu celku. Svojím úsilím o rozširovanie vedeckých poznatkov medzi ľudom časopis slúžil viac osvietenstvu a len veľmi zriedka prinášal originálne príspevky. Preberal príspevky z viedenských časopisov, najmä z časopisu *Realzeitung*. Windisch v mnohých prípadoch cituje svoje pramene. Podľa vtedajšieho zvyku sa príspevky uverejňovali anonymne, a preto nemôžeme zistiť, ktoré príspevky do spomenutých časopisov napísal Windisch (Valjavec, 1936, 34—40 a tiež Potemra, 1963, 44—45).

Keďže v 70. rokoch Windisch začal svoju vlastnú spisovateľskú a vedeckú činnosť, jeho spolupráca s inými časopismi bola vtedy pomerne malá. Napísal niekoľko príspevkov do časopisu *K. K. allergnädigst priv. Realzeitung der Wissenschaften, Künste und Kommerzien*, ktorý vychádzal vo Viedni v rokoch 1770—1786 (roč. I—XVII). Jeho príspevky tu možno zistiť iba čiastočne. Napríklad r. 1784 venuje pozornosť knihám z odboru poľnohospodárstva (ss. 39—41) pod značkou W[indisc]h.

Mnohé Windischove články sa objavovali aj v časopise *Allergnädigst privilegiierter Anzeiger*, ktorý vydával v rokoch 1771—1776 (roč. I—VI) vo Viedni maďarský publicista a právnik Daniel Tersztyánszky (1730—1800). Používal

prítom značku v. W.³ Príspevky v časopise *Anzeiger* dosahovali pozoruhodnú úroveň, avšak i napriek tomu to ešte nebol skutočný vedecký časopis. Časopis zanikol už r. 1776, ale Windisch sa rozhodol vydávať populárnovedecký časopis *Ungrisches Magazin*, ktorý vychádzal v Bratislave v rokoch 1781—1787 (roč. I—IV). Pri redakčných prácach s Windischom úzko spolupracoval spišský Sas Daniel Cornides (Lipt. Mikuláš, 1. júla 1732 — Pešť 4. októbra 1787), ktorý r. 1784 bol profesorom diplomatiky a heraldiky na budínskej univerzite a po Prayovi a Katonovi najväčším uhorským historikom 18. stor. S ním listovne dopodrobna prerokúval obsah každého čísla časopisu, ktorý prinášal rôzne príspevky, a to z dejepisu, zemepisu, národopisu a prírodopisu Uhorska. Uverejňoval aj rôzne historické anekdoty, zrejme v úsilí získať čitateľov z radu žien. Na tomto mieste si všimnime najmä zemepisné a topografické príspevky. Evanjelický kňaz v Spišskej Sobote Samuel Augustini ab Hortis uverejnil topografický opis popradskej doliny (*Topographische Beschreibung des Flusses Poprad oder Poper in der Zips*. UM, I, 1781, 175—201, 367—381). Pokračovanie štúdie je v UM, II, 1782. V druhej časti tejto štúdie sa podrobne rozvádzajú druhy pestovaných plodín, včelárstvo, chov dobytka a hospodárskych zvierat v tejto oblasti. V treťom ročníku je opis minerálnych vôd v Novohrade od Karola Richtera, lekára v Štiavici. Vo štvrtom ročníku *Magazínu* vyšiel opis Turčianskej stolice, kde je okrem úvodu s charakteristikou prírodných podmienok iba abecedný zoznam obcí so základnými štatistickými údajmi (*Topographische Beschreibung der Thurozer Gespanschaft*, UM, IV, 1787, 430—443). Mimoriadne cenné sú historické a prírodovedecké štúdie, ako o tom svedčia aj veľmi pochvalné recenzie v súčasných nemeckých a maďarských časopisoch.⁴ 9. októbra 1782 Windisch oznamuje svojmu priateľovi a spolupracovníkovi Cornidesovi, že rakúsky štátnik a cenzor Gottfried van Swieten nedávno povedal: „Zo všetkých žurnálov v cisársko-kráľovských štátoch je *Ungarisches Magazin* najlepší!“. Roku 1787, 4. zoš. IV. zv. Windisch zastavil vydávanie svojho časopisu, a to pre nedostatok príspevkov.

Roku 1791 časopis znova vychádzal pod novým názvom *Neues ungrisches Magazin, oder Beyträge zur ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft* (1791—1792, 2. zv.). Vyšli však iba dva ročníky. Posledné, Windischom do tlače pripravené číslo vyšlo až po jeho smrti. Z opisov jednotlivých stolíc Uhorska najpodrobnejší je opis Zvolenskej stolice (*Die Sohler Gespanschaft*, ... , NuH. I, 1791, 40—111, bez udania autora). Obsahuje rozbor situácie v poľ-

³ V monografii o Windischovi Fritz Valjavec cituje v poznámke 169, uverejnenej na str. 41, tieto články od Windischa: Von dem Aufenthalte des gefangenen Herzogs von Sachsen Joh. Friedrich in dem Schlosse zu Pressburg, IV [1774], 6 a nasledujúce: Von der Feuerprobe in Ungern, IV [1774], 273 a nasledujúce: Biographische Lebensgeschichte des Joh. Sambucus, IV [1774], 174 a nasledujúce: Beytrag zur Lebensgeschichte des Joh. Michael Brutus, V [1775], 345 a nasledujúce.

⁴ Pozri o tom tieto recenzie: Recenzia nemeckého geografa Antona Friedriche Büschinga v časopise *Wöchentliche Nachrichten von neuen Landcharten, geographischen, statistischen und historischen Büchern und Sachen* [1781, 181—184]; recenzia v časopise *Gothaische gelehrte Zeitungen*, Gotha 1781, ss. 524—527; recenzia v časopise *Gotttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*, 1781, 796—798; recenzia v časopise *Allgemeine deutsche Bibliothek*, Berlin 1789, LXXXIX, 542—543; recenzia v časopise *K. K. allergnädigst priv. Realzeitung der Wissenschaften und Kommerzien*, Viedeň 1781, s. 789; recenzia v novinách *Magyar Hirmondó*, Bratislava 1781.

nohospodárstve (druhy pestovaných plodín, sezónne poľnohospodárske práce), opis odevu a sídelnej geografie, údaje o vnútornom členení domu a o ohnisku. Aj ďalšie tri opisy slovenských stolíc, a to Liptova, Hontu a Spiša majú slovníkový charakter. Pri údajoch o jednotlivých obciach sú už aj základné informácie o zamestnaní ich obyvateľov, podobne ako u Korabinského.⁵

Cenný geografický materiál obsahuje štúdia Jakuba Melzera *Beytrag zur Geschichte und gegenwärtigen Verfassung der ungrischen Sachsen in der Zips* (NuM. I, 1791, 7—39). Obsahuje podrobný zoznam miest a obcí, v ktorých sa na Spiši usadili Sasi, ďalej údaje o ich zamestnaní, najmä však o roľníkoch. V tejto časti štúdie nachádzame jeden z najpodrobnejších opisov obrábania pôdy a náradia, ktoré sa nám dovtedy zachovali. V ďalšej časti štúdie nájdeme opis druhov plodín, najmä obilnín pestovaných na Spiši. Aj o tomto časopise je veľmi pochvaľná recenzia v časopise *Allgemeine Literatur-Zeitung* (1793, II, 332—333).

Fritz Valjavec porovnal Windischove časopisy s inými súčasnými nemeckými a maďarskými časopismi a došiel k záveru, že až časopis Windischovho zaťa Schediusa (*Zeitschrift von und für Ungern*, Pešt 1802—1804, III. zv.) dosiahol úroveň časopisu Windischa, a to bez toho, aby ich predstihol (Valjavec 1936, 44—48, ako aj Potemra 1963, s. 47 a Urbancová 1970, 61—63).

Dňa 13. októbra 1783 vydal cisár Jozef II. Tolerančný patent. V súvislosti s touto udalosťou rakúsky spisovateľ Johann Friedel (1755—1789) vydal 2-zväzkové dielo *Briefe aus Wien verschiedenen Inhalts an einen Freund in Berlin* (Berlin und Leipzig 1783, zv. I, Berlin und Leipzig 1785, Zweyter Theil).

Dňa 8. novembra 1783 sa Windisch priznal v liste svojmu priateľovi Cornidesovi, že je autorom niektorých častí knihy (Valjavec 1936, 49—51). Kniha dosiahla dve vydania a podnietila aj veľa polemických spisov, horlivo ju recenzovali v knihách a časopisoch.

Doteraz spomenutá publikačná činnosť Windischa nebola veľmi významná. Oveľa väčší význam má jeho kultúrno-organizačná činnosť, najmä založenie časopisov a jeho iniciatíva pri vydávaní novín.

Vedecké práce v odbore histórie a geografie

Od začiatku 70. rokov sa Windisch sústavnejšie venoval vedeckým prácam. Roku 1772 bratislavský kníhkupec Anton Löwe vydal dielo *Politisch-geographisch und-historische Beschreibung des Königreichs Hungarn*. V diele sa rovnomerne venovala pozornosť histórii a geografii. Na titulnom liste nebol označený žiadny autor, iba úvod knihy bol označený začiatočnými písmenami Windischovho mena. Na základe toho sa táto kniha dlho pokladala za Windischovo dielo [pozri recenzie knihy v rôznych súčasných časopisoch — (Valjavec 1936, s. 52)]. V úvode k svojmu dielu *Kurzgefasste Geschichte der Ungarn* v prvom vydaní z r. 1778 sa Windisch sám označuje za autora. Avšak Fritz Valjavec v monografii o Windischovi upozornil na to, že nárok na autorstvo tohto diela verejne obhajoval nemecký spisovateľ Christoph Heinrich Korn (1726—1783)

⁵ Die Liptauer Gespanschaft, NuM I, 1791, 202—273; Die vereinigte Gross und Klein Honter Gespanschaft, NuM II, 1792, 1—87; Die Zipser Gespanschaft, NuM II, 1792, 193—233. Ani jedna štúdia nie je označená menom autora.

z Ulmu v úvode svojej knihy *Merkwürdigkeiten von Portugall oder kurzgefasste Nachricht von der Beschaffenheit des Landes, dem Charakter der Einwohner, ...* Frankfurt und Leipzig 1777, I, 3—4. Prvý raz túto skutočnosť spomína anonymný autor diela *Encyklopädischer Almanach für die Geschichte, Geographie, Naturforschung und Alterthumskunde. Auf das Jahr 1787*, Wien und Leipzig, ktorý na s. 96 k tomu poznamenáva: „Či by toto ... mala byť tá istá kniha, čo potom vyšla pod titulom Historisch-Geographische Beschreibung von Ungarn, radi by sme vedeli! V každom prípade pán Windisch rukopis tak pretavil, že sa stal vlastným dielom, a smelo mohol dať naň svoje meno — a keby to nebol býval urobil, tak by to bolo bývalo nanajvýš nespravodlivé a Korna by bolo treba poľutovať...“ [citované podľa diela Valjavec 1936, s. 53]. Túto okolnosť spomína aj Wurzbach v životopise Windischa, ktorý uverejnil v diele *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreichs. Sechsendfünzigster Theil*. Wiedemann-Windisch, Wien 1888, 294—296.

Problém autorstva tejto knihy najpodrobnejšie objasnil Valjavec 1936, 52—58. Pravdepodobne to bolo tak, že bratislavský kníhkupec Löwe sa usiloval pre svoje vydavateľstvo získať dielo o dejinách a geografii Uhorska v ľahko zrozumiteľnej forme, a preto kúpil rukopis Korna o tejto problematike. Pretože Löwe nebol celkom spokojný s prácou, postúpil ju Windischovi na prepracovanie. Na základe toho sa Windisch mohol cítiť oprávneným označiť úvod svojimi iniciálkami a pokladať ho za svoje dielo. Keď ho potom aj jeho súčasníci pokladali za autora, nemal odvahu, aby vysvetlil nedorozumenie. Hoci prvá verzia práce, ako aj mnohé podrobnosti pochádzajú od Korna, ani dodatky a Windischove doplnky nie sú pravdepodobne bezvýznamné. Napriek tomu nie sme však oprávnení hovoriť o Windischovom diele vo vlastnom zmysle slova, pretože Korn mal na napísaní práce rovnako veľký podiel ako Windisch (k týmto záverom dospel Valjavec).

V tom istom roku Windisch vydal ešte knihu *Kurzgefasste Erdbeschreibung des Königreichs Hungarn*, Bratislava 1772, ale táto je iba nezmeneným odtlačkom 3. a 4. kap. diela *Politisch-geographisch und-historische Beschreibung des Königreichs Hungarn*.

O diele *Politisch-geographisch und-historische Beschreibung des Königreichs Hungarn* vyšlo viacero priaznivých posudkov v súčasnej tlači, ktoré určite pozvzbudili Windischa k ďalšej vedeckej činnosti.⁶

Z podnetu dcéry Márie Terézie arcikňažnej Márie Kristíny, ktorá chcela mať nejaké dielo o uhorských dejinách po nemecky, Windisch vydal r. 1779 v Bra-

⁶ Už 18. mája 1772 sa objavila priaznivá recenzia v časopise *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen*, XL, 213—215. Aj v Tersztyánszkeho časopise *Anzeiger* vyšla uznanlivá recenzia tohto diela [26. augusta 1772]. Najpozoruhodnejšia však bola recenzia v časopise *Allgemeine deutsche Bibliothek*, LXXIII, 2, 1772, 566—567, a to od jedného z najvýznamnejších súčasných nemeckých historikov Gatterera, ktorý medzi iným napísal: „História a geografia Uhorska po nemecky, vytlačená v Uhorsku, je dôležitým príspevkom k nemeckej literatúre a zaslúži si svoje miesto v nemeckej knižnici ... veríme, že aj vzdelaní čitatelia použijú jeho spis ako cenné kompendium uhorských dejín a geografie. Číta sa príjemne a spôsob autora rozprávať je informatívny a poučný“. Nakoniec prichádza poklona osvietenca voči osvietencom: „K mimoriadnej chvále autora musíme ešte poznamenať, že v celej svojej knihe nepoužil ani jeden výraz, z čoho by sa mohlo usudzovať na jeho náboženstvo...“ [pozri Valjavec, Karl Gottlieb von Windisch (1725—1793), München 1936, 60—61].

tislave *Kurzgefasste Geschichte der Ungern von den ältesten bis auf die jetzigen Zeiten*. V úvode na s. 4 napísal: „A tak dúfam, že preukazujem službu niektorým z mojich krajanov, ktorí sa ľakajú veľkých a početných zväzkov našich historikov, keď im z nich predložím vo výťahu to najdôležitejšie a najužitočnejšie“. Chcel teda predovšetkým popularizovať dejiny Uhorska v živej reči namiesto latinčiny a poskytnúť pôvodne iba výťah z Praya (*Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXI*, Viedeň 1763—1770, 5 zväzkov) a iných hodnotných uhorských historikov. Vo svojom diele Windisch poskytol prehľadný a spoľahlivý súhrn z uhorských dejín, aký nebol dovtedy k dispozícii ani v latinskej reči. Pri prvom vydaní mu poskytol opravy omylov v uhorských dejinách predovšetkým Pray. Pomocou opráv a doplnkov svojich priateľov, v prvom rade Daniela Cornidesa, vydal v Bratislave druhé opravené a doplnené vydanie (1784).

Roku 1780 vyšla v Bratislave Windischova učebnica pre školy *Geographie und Geschichte des Königreichs Ungern für Kinder*. Obsahom knihy bol iba nenáročný suchý súhrn, ktorý mal slúžiť len na praktické potreby. Táto knižka vyplnila citeľný nedostatok učebníc a použiteľných školských príručiek a slúžila aj realizácii za Márie Terézie uskutočňovanej školskej reformy v duchu zámerov *Ratio educationis*, podľa ktorého sa mal žiak dôverne oboznámiť s minulosťou a súčasnosťou, s históriou a geografiou svojej krajiny — píše Fritz Valjavec (1936, 67—68).

O veľkej obľube Windischovej knihy svedčí aj to, že až do r. 1785 prežila tri vydania. Už po Windischovej smrti vyšlo v Bratislave r. 1800 4. vydanie, ktoré pripravil publicista Georg Belnay (1766—1890). Tento učebnicu prepracoval a doplnil historickú časť až do r. 1801. Hoci na titulnom liste je rok vydania 1800, v skutočnosti sa kniha musela objaviť o rok neskôr, pretože v texte sa ešte spomína Lunévillský mier (konštatuje Valjavec). V časopise *Zeitschrift von und für Ungern* (I, 1802, s. 118 a ďalšie) vyšla recenzia o tomto vydaní knihy, kde sa medzi iným píše: „Toto vydanie, celkom originálne prepracovanie knihy, ktoré už roky plánoval iný autor, vôbec nie je prebytočné“.

Samuel Bredetzky napísal vo svojom cestopise *Reisebemerkingen über Ungarn und Galizien* (Viedeň 1809, 1, s. 181), že vtedy sa dejiny na Slovensku učili podľa Windischa (vzťahuje sa to asi na túto knihu).

Iba dlhoročné a starostlivé štúdium, ako aj zbieranie materiálu Windischovi umožnili vydať v Bratislave r. 1780 na svoju dobu vyčerpávajúcu syntézu zemepisu Uhorska *Geographie des Königreichs Ungarn* (Pressburg 1780) v podobe príručky, ktorá mala dva zväzky a nepochybne bola jeho najväčším vedeckým úspechom. Dielo spĺňalo naliehavú potrebu svojej doby, pretože existujúce syntézy geografických poznatkov zo 17. stor. — dielo Martina Zellera *Beschreibung des Königreichs Ungarn* (Ulm 1660) a kniha Georga Kreckwitza *Totius Regni Hungariae, . . . , Descriptio* (Frankfurt und Nürnberg, 1685), ktoré zodpovedali poznatkom svojej doby, vo Windischovej dobe už úplne zostarli a dielo Mateja Bela *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (Viedeň 1735—1741, 4 zväzky, z 5. zväzku vyšla iba časť, a to v niekoľkých exemplároch) zostalo nedokončené. Hoci Matej Bel bol v prvej polovici 18. stor. priekopníkom v geografickej tvorbe, jeho dielo pre svoj rozsah a vydanie v latinskej reči mohlo slúžiť iba užšiemu okruhu vzedelancov, kým Windischova kniha mala široké možnosti pôsobenia už tým, že bola napísaná v živej reči.

Prvý diel obsahoval (okrem úvodu, obsahu prvého zväzku, zoznamu a neme-

kého vysvetlenia maďarských slov, ktoré sa častejšie vyskytujú v topografii) všeobecnú časť (ss. 1—98) *Einleitung zur geographischen, physikalischen Kenntniss des Königreichs Ungarn* a regionálnu časť (ss. 99—395) *Topographische Beschreibung des Königreichs Ungarn*. Na titulnom liste prvého zväzku je znázornený pohľad na hrad Devín a v texte medzi stranami 104—105 ako príloha pohľad na Bratislavu, medzi stranami 260—261 pohľad na Budín.

Druhý diel obsahuje okrem obsahu druhého zväzku dokončenie regionálnej časti (ss. 1—248), ďalej menný a vecný register oboch zväzkov (ss. 249—322). Na titulnom liste druhého zväzku je pohľad na kaštieľ v Čeklísi (dnešné Bernolákovo). Prílohou diela je národnostná mapa Uhorska.

Všeobecnú časť prvého dielu rozdelil na 3 časti. V prvej časti sa usiluje podať geografickú charakteristiku Uhorska. Zaoberá sa tu pomenovaním krajiny a obyvateľstvom, hranicami Uhorska a plošnou výmerou; v jej závere podáva prehľad máp a geografickej literatúry o Uhorsku. V druhej časti *Von der physikalischen Beschaffenheit des Königreichs* pokračuje v geografickej charakteristike Uhorska dosť nesystematicky. Veľmi stručná je charakteristika podnebia a povrchu Karpát (Das karpatische Gebirge). Menovite spomína iba štyri pohoria (Tatra, Matra, Fatra a Bakoňský les) a podľa vtedajších názorov za najvyšší vrch pokladá Kriváň (Krywan). Ďalej sa zmieňuje o nerastnom bohatstve a skamenelinách. Znova sa vracia k problematike povrchu, spomína pohraničné pohorie medzi Rakúskom a Uhorskom (Montes Ceti a Bakoňský les), vymenúva vinohradnícke oblasti. Zmieňuje sa aj o jaskyniach. Uvedieme tu aspoň zmienku o jaskyniach na území Slovenska: „V mnohých z týchto pohorí sa okrem toho nachádzajú aj rozličné zriedkavé a pozoruhodné jaskyne. ako Dračia jaskyňa v Demänovej (Die Drachenhöhle zu Deminfalva), . . . , Okno a Svätý Ján (St. Iwan), Jadová jaskyňa pri obci Silica, . . . a mnohé iné, najmä v Turčianskej a Gemerskej stolici, ktoré si všimneme popri iných prírodných zvláštnostiach pri opisovaní stolice“ (Windisch 1780, ss. 23—24). Pri charakteristike živočíšstva si zvlášť všima divú zver, včely, škodlivé zvieratá a hmyz. Vymenúva hlavné poľnohospodárske plodiny (tu sa dopustil veľkého omylu, keď napísal: „... áno v niektorých krajoch je pôda taká dobrá, že vysiatu raž sa mení na pšenicu“ (Windisch 1780, s. 25). Ako na to upozornil už Valiavec (1936. s. 76), za túto chybu ho sarkasticky vysmial už jeho súčasník anglický cestovateľ a mineralóg Róbert Townson slovami: „Mr. Windisch (!) jeden z jeho najlepších geografov (rozumej geografov Uhorska — pozn. J. H.), hovorí v diele napísanom okolo r. 1780, ale napíšem to radšej slovami: okolo roku tisícšesťdesiat, aby si azda čitateľ nemyslel, že si tlačiar omylom zamienil sedmičku za štvorku — že raž sa v dôsledku vynikajúcej kvality uhorskej pôdy mení na pšenicu“.⁷ Pri vymenúvaní ovocných stromov medzi iným píše: „Stretávame sa s celými lesmi slivkových stromov (von Pflaumen-und Zwetschkenbäumen), z ich plodov sa páli lieh, ktorý sa nazýva slivovica (Slivawitzal), ktorý sa mnoho vyváža aj za hranice krajiny a používa sa ako žiadúci posilňujúci nápoj“ (Windisch 1780, s. 26). Pri vymenúvaní názvov riek po nemecky, latinsky a maďarsky niektoré rieky zaznamenáva aj v slovenskej podobe (Dunay, Drava, Wáh, Morawa, Hron, Poprad). Venuje pozornosť naj-

⁷ Travels in Hungary, . . . , London 1797, s. 269. Za preklad tohto citátu z angličtiny ďakujem RNDr. Alojzovi Krajčovi, CSc.

väčším jazerám v Uhorsku a ďalej spomína druhy rýb, ktoré žijú v niektorých riekach Uhorska. Pri vymenúvaní minerálnych prameňov na území Slovenska spomína tieto teplé pramene: Sklené Teplice (Glashütten), Štubnianske Teplice (Stuben — dnešné Turčianske Teplice), kúpele Lúčky (Lutschka), Trenčianske Teplice (Trentschin), Bielice (Bilitz), Piešťany (Pischtyan) a Rybáre (časť dnešnej obce Sliach, ktorá bola známa už od 16. stor. pod menom Teplice, Thermae Ribarienses). Zo studených prameňov, ktoré sa musia zohrievať, spomína spišský, košický, pezinský a svätajurský (St. Georger). Minerálne pramene spomína v Španej Doline (Der Herregrund, Vallis Minorum) a v Smolníku (Schmölnitz), travertín usadzujúce pramene v Spišskej, Liptovskej a Komárňanskej stolici. Množstvo kyseliek spomína vo Zvolenskej, Šarišskej, Spišskej, Liptovskej a v Trenčianskej stolici; liečivý prameň v Sobranciach (Sobranz) má byť vhodný najmä pri chorobách údov. Vo Zvolenskej, Šarišskej a Liptovskej stolici spomína výskyt jedovatých a smrteľných prameňov.

Jeho sklon k zaznamenávaniu rôznych kuriozít sa prejavil pri opise pôrodu spoluzrastených dvojčiat, a to až do najmenších podrobností, ktoré porodila r. 1701 nejaká sedliacka v dedine Szóny v Komárňanskej stolici (ss. 40—42).

V tretej časti *Von der politischen Beschaffenheit des Königreichs* informuje o národnostnom zložení, opisuje odev a obuv, mená niektorých častí odevu a obuvi zaznamenáva po slovensky (topánka, jednoduchý človek pokrýva v zime vrchnú časť tela dlhým kabátom zo silnej a bielej vlny — halena alebo so širokou kožušinou z jahňacej srsti — bunda), zmieňuje sa aj o národnostiach (Ma-ari, Jazygovia a Kumáni, Slovania — Česi, Moravania, Chorváti, Srbi, Slovinci, Dalmatínci a Rusi (pri vymenúvaní národností vynechal Slovákov, ktorých spomína až v regionálnej časti pod názvom *böhmische Slawen*) Nemci, Gréci, Rumuni a Cigáni (o rečiach, s ktorými sa stretávame v Uhorsku), maďarská reč, slovanská reč, ktorú delí podľa rôznych nárečí na českú, chorvátsku, slovinskú, srbskú, ilýrsku a ruskú, nemecká reč, rumunčina a cigánčina a uvádza príklady slovenských slov (ulice — die Gasse, temnitze — das Gefängnis, milosztinje — die Gnade, szluga — der Diener, nyewaszta — die Braut, brana — das Thor, owes — der Haber, szlanina — der Speck).

Informuje tiež o stave uhorského školstva. Spomína mužov, ktorí sa preslávili na poli vedy (Sambucus, Bel, Sásky a z mužov vtedy ešte žijúcich dvorného radcu Bela, syna Mateja Bela, Kollára a Hella (aby sme spomenuli aspoň osoby význačné pre slovenskú kultúru).

Nachádzame tu informáciu o tlačiarňach a papierňach, architektonických pamiatkach, maliarstve a pod. Zmieňuje sa o spôsobe uskladňovania obilia v obilných jamách. Z význačných manufaktúr spomína fabriku na kartún v Šaštíne (Jahká a lacná bavlnená tkanina s natlačeným vzorom) a fabriku na majoliku v Holíči a v Pondelku v Malohontskej stolici. V mestečku Haliči v Novohradskej stolici textilnú manufaktúru založil gróf Forgács. Salajkárne na prípravu uhličitanu draselného boli veľmi rozšírené takmer vo všetkých zalesnených krajoch, takže ich rozširovanie museli brzdiť, aby sa predišlo nedostatku dreva. Ďalej vymenúva hlavné produkty uhorského poľnohospodárstva, uhorské mince, miery, nájdeme tu stručnú správu o poštách a cestnej sieti, správu o mostoch a preprave cez rieky plťami a kompami.

V rámci politickej charakteristiky Windisch informuje o korunovačných obradoch a korunovačných insígniách, ako aj o štátnom znaku Uhorska a o rytierskych rádoch.

V ďalšej časti diela Windisch oboznamuje s organizáciou uhorského stavovského zriadenia (Status et Ordines) a s organizáciou štátnej správy.

V závere tretej časti práce Windisch píše o stave a organizačnej štruktúre jednotlivých vierovyznaní v Uhorsku (rímsko-katolícke a grécko-katolícke náboženstvo, pravoslávni, protestanti, novokrstenci a židovské náboženstvo).

Roku 1723 zasadal uhorský stavovský snem v hlavnom meste Uhorska v Bratislave a zákonným článkom 31 uzákonil nové administratívne rozdelenie Uhorska na 4 dištrikty (Der Kreis diesseits der Donau, Circulus Cis-Danubianus, Preddunajsko; Der Kreis jenseits der Donau, Circulus Trans-Danubianus, Zadunajsko; Der Kreis diesseits der Teisse, Circulus Cis-Tibiscanus, Predtisie; Der Kreis jenseits der Teisse, Circulus Trans-Tibiscanus, Zátisie). Tieto 4 dištrikty sa menovali po slovensky Okolie⁸ a delili sa na 52 stolíc alebo tiež žúp.

Podľa tohto administratívneho zriadenia Windisch vypracoval regionálnu časť zemepisu Uhorska. V prvom zväzku opisuje Preddunajsko a Zadunajsko (ss. 103—395) a v druhom zväzku Predtisie a Zátisie (s. 1—248). Pomenovanie každej stolice uvádza po nemecky, latinsky a maďarsky. Niektoré stolice majú aj slovenské pomenovanie (Presspurska Stolice, s. 103; Nytrienska Stolice, s. 149; Trenčanská Stolice, s. 162; Luptov, s. 177; Tekowska Stolice, s. 208; Nowigradske (!) Stolice, s. 239 a v druhom zväzku Zemplenska Stolica, s. 41; Gemerska Stolicza, s. 83 a Csongradska Stolicza, s. 126). Slovenské mená stolíc, miest a obcí Windisch zaznamenával veľakrát pravopisne chybné a nedôsledné, čo mu vytýkal aj Juraj Palkovič vo svojej učebnici zemepisu *Známost vlasti*, kde napísal: „Jména stolic a měst takto po sobě následují: slovenské, latinské, uhorské, německé; a vždycky jest každé jednakým písmem tlačeno. Na pravost ich psaní (ortografií), zvlášť jmen slovenských, která i sám Windiš tak potvorne psal, bedlivý sem pozor dal“ [na 5. strane úvodu].

Pri všeobecnej charakteristike každej stolice Windisch postupoval podľa tejto schémy: Pomenovanie stolice a jeho pôvod, hranice stolice, šírka a dĺžka stolice v mílach, či má stolica charakter hornatý alebo rovinatý, resp. ktorá časť má charakter hornatý a ktorá zasa rovinatý, rastlinstvo, poľnohospodárske plodiny, záhrady, vinice, ovocinárstvo, druhy lesného porastu, živočíšstvo, nerastné bohatstvo, vodopis, minerálne pramene, kyselky, liečivé pramene a kúpele.

Obyvateľstvo podľa národnostného zloženia, často aj zamestnanie obyvateľstva, počet obyvateľstva a výška stoličnej dane, meno rodiny, ktorá zastávala funkciu hlavného župana, opis erbu stolice.

Administratívne rozdelenie stolice na okresy (processus) podľa miest, mestiek a obcí v stolici, počet slobodných kráľovských miest, hrady, letohrádky a počet farností jednotlivých vierovyznaní. Pri niektorej stolici dopĺňa túto schému o špecifické zvláštnosti.⁹

⁸ Pozri učebnicu zemepisu *Známost vlasti*. Najviac pro školy slovenské v Uhřích sepsal a na svůj náklad vydal Jiří Palkovič, profesor řeči a literatury slovenské v Prešpurku. Oddelení první. *Známost geografická*. V Prešpurku, u Šimona Petra Webera 1804, s. 15.

⁹ Napríklad v rámci Spišskej stolice sa neobmedzuje iba na informáciu o hornatej alebo rovinatej časti stolice, ale vymenúva 18 končiarov v dnešných Vysokých Tatrách a po jednom vrchu z Nízkych Tatier a Slovenského rudohoria. Vymenúva aj niektoré tatranské plesá. Píše: „Najvýznamnejším pohorím sú Karpaty [Karpatus], ktoré v tej istej stolici dosahujú svoju najvyššiu výšku. Vytvárajú tu nový rad vrchov, ktoré po-

Po všeobecnej charakteristike každej stolice nasleduje miestopis jednotlivých miest, mestečiek a obcí podľa jednotlivých okresov. Najväčšiu pozornosť v rámci miestopisu venuje hlavnému a korunovačnému mestu Uhorska — Bratislave (20 strán). Zaznamenáva tu pomenovanie mesta po nemecky, latinsky, maďarsky a slovensky, vysvetľuje pôvod týchto názvov. Opisuje polohu mesta, charakterizuje jeho klimatické podmienky a hovorí o zásobovaní mesta pitnou vodou. Načrtáva vývoj opevnenia mesta so zameraním na brány mestského opevnenia. Všíma si význačné architektonické pamiatky.

Podľa tejto schémy Windisch opisuje aj ostatné mestá na Slovensku, ba v celom bývalom Uhorsku, avšak rozsah, ktorý venuje opisu mesta, záleží od jeho politického, kultúrneho a hospodárskeho významu v krajine. Pri vidieckych

kračujú neprerušene ako blízka navzájom súvislá reťaz ... Prvý z týchto horských vrcholov je Mengušovský štít (die Mengsdorfer Bergspitze), druhý Batizovský štít (Botzdorfer Bergspitze), tretí Gerlach (Gerlsdorfer Bergspitze). Potom nasleduje Skrynica — jej pôvodné meno bolo Bradavica (Kastenbergr oder die Thürne) a po nej Slavkovský štít (Schlangendorfer Spitze). Z jednej strany tohto štítu sa nachádza Velická dolina (Fölkgrund) a z druhej strany Veľká Studená dolina (Kahlbach) a z tejto doliny pramení rieka tohto mena (Veľký Studený potok — pozn. J. H.). Ostatné štíty sú: Široká veža — jej pôvodné meno bolo Závorový štít (Riegelberg), Prostredný hrot — jeho pôvodné meno bolo Mons Calvus — Lysý vrch (Kahlberg), Ľadový štít — jeho pôvodné meno bolo Mons Anserinus, Husí štít (Gänserich vel Gans), Lomnický hrebeň — jeho pôvodné meno bolo jugum Steibacense, Kamzičí hrebeň (Steinbacher Grod), Kežmarský štít — jeho pôvodné meno bolo Hunnsvilense Cacumen (die Hunsdorfer Spitze, tiež Kääsmärker Spitze), Vidly kežmarské (Kääsmärker Thürme), Jahňací štít — jeho pôvodné meno bolo Mons Hirundinum, Lasztowiczka — Lastovičí štít (Schwalbenberg), Šialený vrch — jeho pôvodné meno bolo Mons Latus, Široký vrch meďodolový (der breite Kupferschachtenberg), Jatky — Mons Carnium (der Fleischeberg alebo die Fleischbank), Meďodožy — Montes Cupri (die Kupferschächte), Tokáreň — Mons Tornatorius (der Drechslerberg) a Stezky belanské (Beeler Stösschen). Ale okrem týchto je potrebné si pamätať: Kráľovú hoľu (der Königsberg) a Volovec (Ochsenberg), na ich vrcholoch možno stretnúť mnoho kamzíkov a orlov. Na nich je aj množstvo jaskýň, v ktorých sa zdržovali draci, ako verí nevzdelaný ľud, usudzujú na to z kostier takých zvierat, ktoré sa v nich často nachádzajú a vôbec sa nepodobajú iným. Na štvrtej strane v druhom zväzku je táto poznámka: „Kralowa hora (!) mala dostať toto meno od kráľa Mateja Korvína, ktorý sa na nej bavil polovkou. Na jej najvyššom vrchu kedysi oboďoval a nechal vyryť do skaly nápis: Hic hospitatus est Mathias Rex Hungariae, 1474, ale tento je už dosť nečitateľný“.

Zaznamenáva aj pomenovanie ďalších tatranských jazier: „Na mnohých z týchto pohorí sa nachádzajú rozličné jazerá, sú to: Velické pleso (der Fölkensee), ktoré leží medzi Slavkovským (der Schlagendorfer) a Gerlachovským štítom (Gerlsdorfer Bergspitze). Je zelenej farby, ale keď sa z neho naberie vody, je jasná, čistá a príjemná na pitie. Nad ním je vodopád a vpravo vysoká skalná stena zo samých granátov. Nad vodopádom je rovina, na ktorej sa zdá, že riečka tečie z nižšieho miesta proti prúdu. Keď ideme podľa tejto rieky, dostávame sa k druhému jazieru, ktoré má modré flaky, a o niečo vyššie sa nachádza ešte tretie, pri ktorom nachádzame niečo cinóbra. Z týchto plies vzniká Velický potok (Fölkwasser), ktorý preteká cez mestečko Veľká a pri Spišskej Sobote ústi do Popradu. V celej tejto oblasti vidíme na oboch stranách iba drsné a strašné pohorie. Jeho najvyššie štíty sa menujú Poľský hrebeň (der polnische Grod) a sedia na ňom ako na sedle; z jednej strany možno vidieť Poľsko, najmä celé okolie mesta Nowy Targ (Neumarkt) a z druhej strany časť Uhorska, ale najmä územie Spiša. Na strane oproti Poľsku pozorujeme v hĺbke Zamrznuté pleso (einen zugefrornen See), ktoré podľa všetkého stále zostáva pokryté ľadom a len

obciach, ktoré nemali väčší význam, často sa uspokojil iba vymenúvaním miestnych mien.

Vo Windischovom diele ešte nenachádzame zvláštne pomenovanie pre teritórium slovenského etnika, ale ani v prvých učebniciach zemepisu od Ladislava Bartolomeidesa (1798) a od Juraja Palkoviča (1804), ktoré vyšli v reči ľudu zrozumiteľnej.¹⁰ Príčinou bola skutočnosť, že pri opisovaní územia postupovali podľa stolíc, ale hranice stolíc sa nekryli s etnickými hranicami. Nemecké pomenovanie das Schlowaken pre severozápadné, najčastejšie Slovákmí obývané stolice v Uhorsku, ako aj ďalšie dva príklady miestnych názvov, ktoré sa používajú v Uhorsku (Muzsia a Muraköz), zaznamenal Schedius (1804). Zároveň

na snehu na ňom ležiacom javí tu a tam modré flaky. Zelené pleso (der grüne See) je obklopené vysokou a nad ním hrozne visiacou skalou; na severnej strane má asi sto krokov dlhú, trávou porastenú rovinu. Toto jazero leží na kežmarskom území a obecný ľud ho menuje Morské oko (das Meerauge). Stranou od tohto je tiež Czarny Staw (ein schwarzer See), ktoré je z jednej strany obohnané valom kamenia, ale na druhej strane leží pod vysokou skalou. Táto poloha, ktorá mu berie všetky snečné lúče, má byť príčinou, že vyzerá čierne, ale jeho voda je čistá, priehľadná a chutná. Z tohto jazera vyteká potok, ktorý sa spája s tým, ktorý prichádza zo Zeleného plesa a z oboch vzniká rieka, ktorá až do Kežmarku dostáva meno Biela Voda a nadobúda svoj riadny tok. Biele pleso (der weisse See) leží na sv. strane územia mestečka Spišská Belá (der Sechzehnstadt Bela), prekonáva všetky horeopísané a žije v ňom veľa pekných pstruhov, ale tie sú také nechutné, že ich vôbec nemožno požívať. Zmienky si zaslúži ešte Kamzičie pleso (Stagnum repicaprarum, Steinbocksee verius Steinbachsee) a Žabie pleso javorové (der Krötensee). Prvšie leží v strašnej horskej doline pod takzvaným Lomnickým hrebeňom, predtým tiež menovaným Kamzičím hrebeňom (Steinbachergrad), má trochu podlhovastý tvar a šírku takmer sto krokov. V jeho strede vyčnieva veľmi vysoká skala, na jej štít sa snažia vyryť svoje mená tí, ktorí môžu dosiahnuť túto skalú plávaním. Čo sa rozpráva o Žabom plese javorovom, že v ňom sa nachádzajú korytnačky obsahujúce zlato, je púhy výmysel ľahkovernej masy.“

¹⁰ Podľa zistenia slovenského historika Pavla Horvátha sa prvý raz stretávame s pojmom Slovensko v druhej polovici 17. stor. (r. 1675) v liste (žiadosti) moravských dedín brumovského panstva, adresovanom hajtmanovi hradištského kraja, v ktorej ho pre časté hraničné spory prosia, aby „mista ty a chotary od Slovenska jsoucí, přehlédnuté byli“. Tento dnešný slovenský názov sa potom už začiatkom 18. stor. častejšie objavuje aj v našich písomnostiach, ktoré nachádzame najmä v archíve Illésházyovcov.

Pre územie obývané Slovákmí sa vyskytuje v historických prameňoch viacero názvov. Tieto pomenovania v znení latinskom, českom, slovenskom, maďarskom a nemeckom zozbieral a príslušnými dokladmi doložil A. A. Baník vo svojej štúdií (A. A. Baník, 1923, pozn. 2 na s. 64–67).

Najstaršie pomenovanie v znení českom obsahuje mierová a zmluvná listina medzi Matejom, kráľom uhorským a kniežatami Jánom Zaganským a Henrikom Minsterbergským o zaujatých zámkoch a majetkoch v hornom Uhorsku, medzi ktorými bol aj „Veliký Hlohov“, písaná 29. 12. 1488, vraví o kniežati Henrikovi, že prechovával u seba svojho brata knieža Viktorina, „kterýž nepřátely naše byl na své zámky w Slovenskej zemi protivu nám pustil!“ (Baník 1923, pozn. 2 na s. 64–67. Tam sú aj ďalšie príklady).

Ďalšie pomenovanie teritória slovenského etnika zaznamenal Ján Tibenský: „Už od konca 15. a 16. stor. stretávame sa aj s označením etnicky slovenského územia v moravských prameňoch ako Slováky, v nemeckých prameňoch ako slowakisches Land, v maďarských prameňoch tótország, ba dokonca aj Turci hovoria o tót vilájet. V 17. stor. takýchto označení pribúda. Napríklad Thökölyho nazývali tót király; Fran-

však pripomenul, že tieto provinciálne pomenovania nemožno používať v geografii, pretože sú celkom neurčité, provinciálne a nie sú prijaté do spisovnej reči [s. 105].

Windisch zaznamenal aj rozptýlené slovenské osídlenie v maďarských stolicích v Zadunajsku, medzi Dunajom a Tisou a v Potisí.

V závere úvodnej časti knihy *Geographie des Königreichs Ungarn* na ss. 96—98 vymenúva síce dosť literatúry, ale necituje tú najdôležitejšiu, z ktorej pravdepodobne čerpal, dielo Bueschinga (1770) a práce Mateja Bela (*Notitia Hungariae novae historico-geographica*, Viedeň 1735—1742, 4 zv. a *Compendium Hungariae geographicum*, Bratislava 1753).

Z Windischovho úvodu k dielu *Kurzgefasste Erdbeschreibung des Königreichs Ungarn* sa dá usudzovať, že s napísaním diela *Geographie des Königreichs Ungarn*, ktoré je jeho najväčším vedeckým úspechom, zaoberal sa už asi od začiatku 60. rokov. Roku 1790 vyšlo v Bratislave ako 3. zv. dielo *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. Windisch podal vo svojom diele novú syntézu dovtedajších poznatkov na výške doby a zároveň bol v Uhorsku priekopníkom vedeckej literatúry v živej reči, ktorá mala väčšie možnosti pôsobenia ako latinčina.

Okrem literatúry Windisch zozbieral nezvyčajné množstvo materiálu aj na svojich obchodných cestách a písomne prosil svojich priateľov o opravy a doplnky. Napriek tomu sa aj do jeho diela dostali vecné chyby. Zo slovenských autorov na Windischove chyby upozornil Palkovič (1804)¹¹.

Najväčší význam Windischovej 2-zväzkovej geografie je v tom, že Palkovič

tišek Rákoczi vo svojej korešpondencii píše často o Slovensku ako o tótság, tót impérium. Ba dokonca aj I. Newton označuje v jednom zo svojich listov z r. 1666 Slovensko ako Sclavonia“ (Tibenský, J., 1969, s. 95).

Ďalší doklad zaznamenal univ. prof. Branislav Varsík: „O postile Martina Philadelpha Zámrského, kým nebola vytlačená r. 1592, zaznamenáva sa, že sa opisovaním šírila — V Čechách prý, v Moravě, v Slovácích a v Slezsku“ (B. Varsík, 1932, s. 134).

Imrich Terchovič, slovenský františkánsky kazateľ z konca 17. stor. v kázni z r. 1699 s hrdosťou spomína slovenskú krajinu (Chovan 1982, 13 a pozn. 21 na s. 49).

A. Baník zistil ďalšiu nemeckú formu v diele J. Dobrovského *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache* z r. 1809, 45: Slovensko, das Slawenland; die Slowake in Ungarn.

Juraj Palkovič zaznamenáva pomenovanie Slováky a jeho nemecký ekvivalent das Slowakenland alebo die Slowakei vo svojom slovníku *Böhmisch-deutsch-latenisches Wörterbuch. Zweiter Band. O-Ž.*, Pressburg 1821, s. 2162.

Ďalšie príklady zaznamenáva M. Lukniš v diele *Slovensko 2, Príroda, Obzor*, Bratislava 1972, s. 9.

¹¹ Hneď v úvode svojej učebnice geografie *Známost vlasti* upozornil Palkovič na nesprávne písanie miestnych mien vo Windischovej Geografii, ako sme sa už o tom zmienili.

Pri opise Novohradskej stolice na s. 42 konštatuje, že Windisch nesprávne označil prameň rieky Iplfa. Vytýka mu tiež nesprávnu informáciu o výskyte bobrov v rieke Ipeľ. Pri miestopise Lučenca poukazuje na Windischovu chybu, že reformátsky chrám je opevnený múrom a nie katolícky.

Pri opise stolice Zala na s. 64—65 Palkovič konštatuje, že pri meste Sümeg je veľmi pekná biskupská rezidencia pod zámkom, ktorú vybudoval biskup Mark Biro a nie, ako Windisch tvrdí, že zámok obnovil.

Na s. 66 Palkovič konštatuje, že mesto Tapolcza patrí vesprímskemu biskupovi, ale tento tu nemá žiaden pekný zámok, ako to chybné tvrdí Windisch.

z nej výdatne čerpal materiál pri písaní svojej učebnice geografie a slúžila mu ako metodický vzor. Palkovič však nepredstihol Windischa, ani Korabinsky (1786) nepredstihol svojím dielom Windischa. Až maďarský geograf, štatistik a demograf Elek Fényes (1807—1876) prekonal Windischa svojím dielom *Magyarországának ... mostani állapottja statisztikai és geographiai tekintetben* (Súčasný stav Uhorska vzhľadom na štatistiku a geografiju). Pešť 1836—1840, I—VI.

Valjavec (1936, ss. 75—76) zaznamenáva recenzie Windischovej Geografie v troch popredných súčasných nemeckých časopisoch a konštatuje, že tu ide skutočne o široko koncipované a metodicky premyslené dielo, ktoré odborníci všeobecne veľmi dobre prijali. Aj spišský Nемеc Martin von Schwartner (1759—1823) vo svojom diele *Statistik des Königreichs Ungarn*, Pešť 1798, s. 19 poukázal na to, že Windischove zemepisné a historické spisy prijali v cudzine dobre a v Nemecku dielu *Geographie nielen venovali pekné recenzie, ale ho aj často používali*.

Sedmohradský Sas Lucas Josef Marienburg (1770—1821) roku 1813 obvinil Windischa z plagiátu v súvislosti s jeho dielom *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Napísal, že v čase cisára Jozefa II. vyšli naraz dve geografie Sedmohradska, Windischova a druhú napísal sedmohradský vedec Ján Seivert. Marienburg konštatoval, že pri porovnávaní niektorých častí rukopisu Seiverta zistil, že jeho rukopis bol z väčšej časti doslova odtlačený. Ale k tomu dodal, že vydavateľ diela pán Windisch, starosta v Bratislave, veľmi dobrý Seivertov priateľ, dodal k tomu aj vlastné poznámky a celok dobre usporiadal (Valjavec 1936, s. 77).

Valjavec vysvetľuje problém takto: „Sám Marienburg píše, že mohol porovnať len niekoľko úryvkov Seivertovho rukopisu s knihou Windischa. Vôbec nie je dokázané, že by bol Seivert zanechal hotový rukopis o geografii Sedmohradska; Mohlo to byť snáď tak, že Seivert ešte za života poskytol materiál priateľovi alebo že Windisch po Seivertovej smrti našiel v jeho pozostalosti aj úryvky o geografii Sedmohradska, ktoré zahrnul do svojho diela“ (Valjavec 1936, s. 78).¹²

ZÁVER

Najväčším vedeckým Windischovým úspechom je jeho 3-zväzkové zemepisné dielo, v ktorom podal novú syntézu dovtedajších poznatkov na výške doby. Ako mnohí iní autori tej doby, aj Windisch vo svojom diele zaznamenával rôzne

Názov Palkovičovej učebnice geografie v dnešnej spisovnej slovenčine znie Vedomosti o vlasti, pretože vtedajšie slovo známosť značí vedomosť, znalosť. Pozri slovník Juraja Palkoviča *Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch mit Beyfügung der den Slowaken und Mähren eigenen Ausdrücke*, Bratislava 1821, s. 2825.

¹² Predmetom pozornosti nemôžu byť na tomto mieste Windischove preklady dramatických prác, spor o autorstvo komédie Hannswurst, jeho činnosť básnická, príležitostné spisy o korunovačných slávnostiach, opis Kempelenovho šachového stroja a iné drobnejšie príspevky, ale ani detailnejší rozbor jeho publicistickej činnosti.

Na tomto mieste si dovoľujem poďakovať za preklad Windischovho životopisu z latinčiny z Horányiho diela *Memoria Hungarorum et provincialium* PhDr. Jurajovi Pavlekoví.

Za preklad Windischovho životopisu z maďarčiny zo zborníka *Nemzeti Plutarchus* ďakujem Attilovi Koronthálymu a PhDr. Jozefovi Prokopovi.

kuriozity a vkĺzli mu do textu rôzne vecné chyby. Chýbalo mu odborné prírodovedné vzdelanie, preto so svojimi náhľadmi pokulhával za súčasnými odbornými poznatkami. Nedokázal vo svojom diele ešte vystihnúť kauzálnu súvislosť javov. Avšak i napriek týmto nedostatkom vytvoril široko koncipované a metodicky premyslené dielo, ktoré súčasní odborníci všeobecne veľmi dobre prijali. Jeho zemepisné dielo bolo aj pre cudzincov vítanou príručkou kvôli orientácii v uhorských pomeroch. Ako organizátor a redaktor časopisov *Ungrisches Magazin* a *Neues ungrisches Magazin* štúdiami z územia Slovenska dal prvý podnet pre výskum krajiny a ľudu na Slovensku v živej reči — nemčine.

Využitím poznatkov z geografických prác Windišcha a Korabinského r. 1804 vznikla geografická učebnica Palkoviča, *Známost vlasti* v biblickej češtine, teda v reči ľudu zrozumiteľnej. Až r. 1823 český autor Jos. Al. Dundr vydal *Zeměpis král. Českého*, neskôr *Království České*, I, 1845, teda knihu, ktorú možno pokladať za pandanta slovenským autorom Jurajom Palkovičom napísanej učebnice zemepisu *Známost vlasti*, v ktorej podal obraz o zemepise kráľovstva uhorského, teda aj o zemepise dnešného Slovenska [Československá vlastivěda, X, Osvěta, Praha 1931, s. 526].

LITERATÚRA

1. BANÍK, A. A.: Slovenská reč a jej zovnútný i vnútný vývoj. Pamätnica spolku slovenských akademikov Tatran. Zostavil M. Sahulčík, Brno 1923. — 2. BARTOLOMEIDES, J. L.: Geografia aneb výpsání okršliku zemského. Banská Bystrica 1798. — 3. Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreichs. Sechsendfünzigster Theil. Wiedemann—Windisch, Wien 1888, ss. 294—296. — BUESCHING, A. F.: Neue Erdbeschreibung, 1770. — 5. Československá vlastivěda, X, Osvěta, Praha 1931. — 6. HANZLÍK, J.: Život a dielo Jána Mateja Korabinského, V: Z dejín vied a techniky na Slovensku, IX, Bratislava 1979, ss. 157—190. — 7. HORÁNYI, A.: Memoria Hungarorum et provincialium. Bratislava 1777. — 8. HOUDEK, I.: Počiatky a vývoj tatranského názvoslovía, V: Historica Slovaca I—II. Bratislava 1940—1941, ss. 250—269. — 9. KORBINSKÝ, J.: Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn mit einer Postkarte. Bratislava 1786. — 10. Neues Ungrisches Magazin. Bratislava 1791—1793, I—II.

11. PALKOVIČ, J.: Známost vlasti. Nejvíc pro školy slovenské v Uhrách sepsal a na svůj náklad vydal Jiří Palkovič, profesor reči a literatury slovenské v Prešpurku. Oddelení první. Známost geografická. V Prešpurku u Šimona Petra Webera, 1804. — 12. POTEMRA, M.: Bibliografia inorečových novín a časopisov na Slovensku do roku 1918. Vydala Matica slovenská v Martine 1963. — 13. PRAŽÁK, A.: Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrova. Praha 1922. — 14. PRAŽÁK, A.: Československé prvky v bratislavských kulturních dějinách. Separát zo Zlatej knihy mesta Bratislavy. Kníhtlačiareň Ján Pociak a spol. v Bratislave 1928. — 15. PUKÁNSZKY, B.: Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn, Münster in Westfalen 1931. — 16. SCHEDIUS, L.: Ueber Karl Gottlieb von Windisch. Zeitschrift von und für Ungern, I, Pešť 1802, s. 21. — 17. SCHEDIUS, L.: Die Unrichtigkeit der Benennung: Ober und Nieder Ungern. Zeitschrift von und für Ungern, Pešť 1804, V, 2, ss. 102—106. — 18. Slovensko, 2, Príroda, Obzor, Bratislava 1972. — 19. TIBENSKÝ, J.: Ideológia slovenskej feudálnej národnosti pred národným obrozením, V: Slováci a ich národný vývin. Bratislava 1969. — 20. Ungrisches Magazin, Bratislava 1781—1787, I—IV.

21. URBANCOVÁ, V.: Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava 1970. — 22. VALJAVEC, F.: Karl Gottlieb von Windisch [1725—1793]. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit, München 1936. — 23. VARSÍK, B.: Husiti a re-

formácia na Slovensku do žilinskej synody. Bratislava 1934. — 24. WINDISCH, K. G.: Kurzgefasste Erdbeschreibung des Königreichs Ungarn. Bratislava 1772. — 25. WINDISCH, K. G.: Kurzgefasste Geschichte der Ungern. 1. vyd., Bratislava 1778, 2. vyd., Bratislava 1784. — 26. WINDISCH, K. G.: Geographie des Königreichs Ungarn. Bratislava 1780, I—II. — 27. WINDISCH, K. G.: Geographie und Geschichte des Königreichs Ungern für Kinder, 4. rozšírené a doplnené vydanie, Bratislava, Schweiger 1800. — 28. WINDISCH, V.: Nemzeti Plutarkus. Pešť 1816, IV, 133—143. — 29. WINDISCH, Carl Gottlieb, V.: Oesterreichische-National-Enzyklopädie. Sechster Band. (W bis Z und Supplement), Wien 1837, ss. 155—156. — Redactoren und Herausgeber, J. J. H. Czikkann und F. Gräffer. — 30. ZUBER, M.: A hazai németnyelvű folyóiratok története, 1810-ig. Budapest 1915.

31. CHOVAN, J.: Diferenciačné prvky národného obrodenia a bernolákovské polemiky. In.: Literárnomúzejný letopis. 16. Martin 1982, ss. 7—54, s. 13. — 32. Die Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften (1761—1762). Ungarische Jahrbücher, 16, Berlin und Leipzig 1936, ss. 264—267.

Ян Ганзлик

КАРОЛ ГОТТЛИБ ВИНДИШ (ЖИЗНЬ, ТВОРЧЕСТВО И ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ГЕОГРАФИИ В СЛОВАКИИ)

По случаю 190 годовщины со дня кончины выдающегося братиславского географа Карола Готтлиба Виндиша (1725—1793) автором статьи оценивается его значение для развития географии в Словакии во второй половине 18 века — в связи с опубликованием учебника по географии Палковича „Известность Родины“ (Братислава 1804).

Жизнь и творчество Виндиша относится к периоду, в течение которого Братислава была второй столицей Венгрии (1541—1784 гг.) и, значит, центром хозяйственной, политической и культурной жизни. Поскольку в 18 веке в Братиславе совместно проживали немцы, венгры и словаки, издавались здесь книги и журналы не только на немецком, венгерском, но также на словацком языке (сначала на словакизованном библийском чешском языке, а позднее, после кодификации первой словацкой литературной нормы в 1787 г. Антоном Бернолаком, также на словацком языке).

Виндиш начал свою деятельность в городском магистрате, в 1768 г. он стал сенатором, в 1774 г. он получил звание городского капитана и в 1778 г. он повторно избран в этой должности. 24 апреля 1789 г. он избран бургомистром и когда его повторно намеревались избрать на эту должность, он незадолго до этого (31 марта 1793 г.) скончался в возрасте 68 лет.

В 1746 г. дворянин Йозеф Петраш основал в г. Оломоуце научное общество (Die Olmützer gelehrte Gesellschaft), которое издавало журнал Die Monathlichen Auszüge Alt und neuer Gelehrten Sachen.

Йоганн Даниел Герц в 1753 г. основал общество Die Kaiserliche Franciscische Akademie der Freien Künste und Wissenschaften in Augsburg. Императорским дипломом в 1755 г. ее название изменилось на Akademie der freien Künste und Wissenschaften. 12 октября 1755 г. избран на должность ее президента дворянин Йозеф Петраш. Академия издавала журнал Gedoppelte Probe Einer Neuen Zeitung. Виндиш стал членом этого учреждения, но после некоторых недоразумений с ее основоположником 25 марта 1759 г. выбыл из нее. Несмотря на это он публиковал свои статьи в ее журнале начиная с 1764 г.

С 1762 г. Виндиш стал членом общества Altdorfer Deutschen Gesellschaft. В этом году встречаются статьи Виндиша в серии публикаций Altdorfische Bibliothek der gesammten schönen Wissenschaften. Он публиковал свои статьи также и в других немецких журналах.

В 1761 г. Видишем основано в Братиславе общество Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften. Устав этого общества сохранился до наших времен в архиве

Братиславской евангелической церковной общины. Но после 18 месяцев общество перестало существовать.

Начиная с 16 июля в Братиславе начала издаваться газета *Pressburger Zeitung*. Инициатором ее, издания и первым ее редактором вплоть до 1773 г. был Виндиш. В 1767—1769 гг. в качестве литературного приложения к газете *Pressburger Zeitung* издавался журнал *Der Freund der Tugend*, в 1770 г. журнал *Der vernünftige Zeitvertreiber* и в 1771—1773 гг. журнал *Pressburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste*. Редактором всех трех журналов был Виндиш и печатались они в форме октавы у Яна Михала Ландерера.

В 1781—1787 гг. Виндишом издавался научно-популярный журнал *Ungrisches Magazin* (I—IV). В журнале публиковались статьи по истории, географии, этнографии и естествоведению Венгрии. В 1791 г. он продолжал издавать журнал с новым названием *Neues ungarisches Magazin* (1791—1792, 2 ежегодника). Оба эти журналы в качестве первых содействовали научному исследованию ландшафта и населения в тогдашней Венгрии, а значит, и Словакии.

В 1772 г. в Братиславе была опубликована книга *Politisch-geographisch und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn*. По всей вероятности Виндиш был ее соавтором, поскольку первая версия этого произведения и многие подробности происходят от Корна. В том же самом году Виндишом издана книга *Kurzgefasste Erdbeschreibung des Königreichs Ungarn*, но она представляет собой лишь издание без изменений третьей и четвертой глав предыдущей книги.

В 1778 г. в Братиславе Виндишом издана книга *Kurzgefasste Geschichte der Ungern von den ältesten bis auf die jetzigen Zeiten*. Второе исправленное издание было опубликовано в 1784 г.

В 1780 г. в Братиславе издан Виндишов учебник для школ *Geographie und Geschichte des Königreichs Ungarn für Kinder*. До 1785 г. опубликованы его 3 издания, четвертое издание опубликовано после смерти Виндиша в 1800 г. Учебник применялся в словацких школах.

Самым крупным научным успехом Виндиша стала книга *Geographie des Königreichs Ungarn*, Pressburg 1780, 2 тома. В ней содержится — на эти времена — исчерпывающий синтез географии Венгрии. Автором подробно рассмотрена общая часть (стр. 1—98) и региональная часть (стр. 98—395). Второй том содержит окончание региональной части (стр. 1—248), а также алфавитный и предметный указатели для обоих томов (стр. 249—322). Автору не хватало естествоведческого образования и он также не сумел постичь причинную связь явлений. Но несмотря на эти недостатки, он создал обширное и методически обдуманное произведение, хорошо принятое современниками-специалистами.

Самое крупное значение учебника географии Виндиша состоит в том, что он послужил богатым источником для Палковича, который написал учебник по географии для словацких школ. Учебник Виндиша ему послужил также как методический образец.

Как инициатор и редактор журналов *Ungarisches Magazin* и *Neus ungarisches Magazin* и как автор многих работ о территории Словакии, Виндиш дал первый импульс для исследования ландшафта и населения Словакии.

Перевод: Л. П р а в д о в а

Ján Hanzlík

KAROL GOTTLIEB WINDISCH — HIS LIFE, WORK AND INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF GEOGRAPHY IN SLOVAKIA

On the occasion of the 190th anniversary of decease of the significant Bratislava geographer Karol Gottlieb Windisch (1725—1793) the author evaluates his significance for the development of geography in Slovakia in the latter half of the 18th century

in connection with publishing Palkovič's textbook of geography *Známost Vlasti* (Recognition of the Mother-country), Bratislava 1804.

Windisch's life and work falls to a period, during which Bratislava was the capital of the Old Hungary from 1541 to 1784 and thus also the centre of economic, political and cultural life. As Germans, Hungarians and Slovaks next to one another lived in Bratislava in the 18th century, besides German and Hungarian books and newspapers also Slovak books and newspapers were published here written in Slovakized biblical Czech and after codification of the first Slovak literary norm by Anton Bernolák in 1787 also in Slovak language.

Windisch signed on with the municipal office and in 1768 he became senator, in 1774 obtained the rank of municipal captain and in 1778 elected to this function again. On April 24th, 1789 he was elected mayor and in 1793 he should have been elected mayor again, however, close before this, on March 31st, 1793 he died at the age of 68 years.

In 1746, a scientific society (Die Olmützer Gelehrte Gesellschaft) was founded in Olomouc by aristocrat Josef Petrasch, the society publishing the journal *Die Monatlichen Auszüge Alt und Neuer Gelehrten Sachen*. Windisch contributed just into this journal.

The society Die Kaiserliche Franciscische Akademie der Freie Künste und Wissenschaften in Augsburg was founded by Johann aDaniel Herz in 1753. Its name was changed to the Akademie der Freien Künste und Wissenschaften by a kaiser diploma in 1755. On October 12th, 1755 aristocrat Joseph Petrasch was elected president of this institution. The Academy issued the journal *Gedoppelte Probe einer Neuen Zeitung*. Windisch became a member of this institution, after several misunderstandings, with its founder, however, he resigned from it on March 25th, 1759. In spite of this fact, he published his own contributions in its journal since 1764.

In 1762, Windisch became member of the society Altdorfer Deutsche Gesellschaft. In this year we can find contributions by Windisch in a series of publications named Altdorfische Bibliothek der Gesamnten Schönen Wissenschaften. He contributed also to other German journals.

In 1761 Windisch founded the society Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften in Bratislava. The articles of this society have been preserved hitherto in the files of the Bratislava Evangelic Ecclesiastic Community. The society, however, disintegrated as early as 18 months.

Since July 16th the newspaper *Pressburger Zeitung* began to come out in Bratislava. Initiator of issuing the newspaper as well as its first editor was just Windisch until 1773. Along the newspaper *Pressburger Zeitung* the journal *Der Freund der Tugend* was issued in 1767—1769 as a literary supplement, in 1770 in turn the journal *Der Vernünftige Zeitvertreiber* and in 1771—1773 the journal *Pressburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste*. All the three journals was edited by Windisch and were printed in octavo form by Ján Michal Landerer.

In 1781—1787 Windisch edited the popular-scientific journal *Ungrisches Magazin* (I—IV). Contributions from the history, geography, ethnology and natural history of the Old Hungary were published in the journal. In 1791 he continued to publish the journal under a new name *Neues Ungrisches Magazin* (1791—1792, 2 vols). Both the journals gave the first rise to a scientific research of the landscape and people in the Old Hungary and thus also in Slovakia.

In 1772 the book *Politisch-geographische und Historische Beschreibung des Königreichs Hungarn* was published in Bratislava. Windisch may have been at the best its coauthor as the first version of the work as well as many details come from Korn. In the same year Windisch published the book *Kurzgefasste Erdbeschreibung des Königreichs Hungarn*, the book is, however, only an unchanged reprint of the 3rd and 4th chapters from the previous book.

In 1778 Windisch published in Bratislava the book *Kurzgefasste Geschichte der Un-*

gern von den Ältesten bis auf die Jetztigen Zeiten. The second revised edition was published in 1784.

In 1780 Windisch's textbook for schools *Geographie und Geschichte des Königreichs Ungern für Kinder* was published in Bratislava. By 1785 three editions of it were published and the fourth one was done after Windisch's death in 1800. The textbook was used at Slovak schools.

Windisch's greatest scientific success was the book *Geographie des Königreichs Ungarn*, Pressburg 1780, 2nd vol. In face of the times it contained a comprehensive synthesis of the geography of the Old Hungary. The author deals with a detailed analysis of the contents of both the general part (pp. 1—98) and the regional one (pp. 98—395). The second volume contains the closing of the regional part (pp. 1—248) as well as both the name and subject indexes of both the volumes (pp. 249—322). He was lacking a special natural-scientific education and was not yet able to depict the causal connection of phenomena. In spite of these deficiencies he created a widely conceived and methodically well-thought-out work, which was accepted by the contemporaneous specialists in general very well.

The greatest significance of Windisch's manual of geography lies in that Palkovič himself drew material from it excessively when writing a textbook of geography for Slovak schools, it serving him as a methodic model.

As an organizer and editor of both the journals *Ungrisches Magazin* and *Neues Ungrisches Magazin* gave first an impulse to the research of the landscape and people in Slovakia just through the studies from the territory of Slovakia.

Translated by A. K r a j č í r